

Yasa uygulanmazlığı ve yasa umursamazlığı

Kısaca değinilmesi gereken diğer bir husus, metrukiyet olgusu dışında, yasaların uygulanmazlığı (çocuk düşürme suçlarında olduğu gibi) ya da yasa umursamazlığı (rüşvet suçlarında olduğu gibi) sorunlarıdır. Nitekim bazı yasalar, ya da yasa maddeleri, günün koşullarının gerisinde kalmalarının ötesinde, va'z edildikleri tarihten itibaren uygulanmamakta ya da, uygulanmamaktadırlar. Oysa, metrukiyet olgusunda, norm uygulanmakta iken, zaman içerisinde uygulanamaz hale gelmektedir. Yasa uygulanmazlığı ya da yasa umursamazlığının sebepleri olarak, ispat güçlüğü, (çocuk düşürtme, intihara teşvik ya da meşhut cürümde yardımdan kaçma suçlarında olduğu gibi)⁽¹¹⁾ ya da, yaptırım yokluğu (tütün mamüllerinin zararının önlenmesine dair kanunda olduğu gibi)⁽¹²⁾ ön plana çıkabileceği gibi, uygulayıcının ilgisizlikleri ya da ihmalleri de etkili olabilmektedir⁽¹³⁾. Erem'in belirttiği gibi, "bu hallerin varlığı, toplum-

da ikinci bir düzen yaratmakta ve toplum için böyle bir düzen olağanüstü tehlikeli olmaktadır". Halkın hukuka ve adalete katkısı bu çeşit tehlikeleri önlemekte faydalıdır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu hallerin varlığı, toplumun hukuk düzenine olan güven ve saygısını önemli ölçüde yitirmesine, daha da ötesinde hukuk kurallarının ve adalet yapısının ciddiye alınmamasına neden olmaktadır. Hatta, devletin adalet yapısına olan güvensizlik, beraberinde, alternatif hak arama yöntemlerini getirmekte, bu yöntemler genellikle, meşruluk sınırlarının dışına çıkmaktadır. Hukuk devleti içerisinde böylesine bir yapının varlığı düşünülemez.

Hukuk devleti, kendi kriterlerine uygun olarak kuralları koyar ve uygular. Kuralların toplumsal yapıya ve ihtiyaçlarına uygun olarak va'z edilmesi ve bu kuralların uygulanmasında hiyerarşik denetim mekanizmalarının sağlanması bu sorunların çözümünde önemli ölçüde etkili olacaktır düşüncesindeyim.

(11) Ayrıca bkz. "TCK. 454. md.:Birini intihara ikna ve buna yardım eden kimse müntehirin vefatı vuku bulduğu takdirde ... seneden ... seneye kadar ağır hapis cezasına mahkum olur", "TCK 527. md. : Her kim, bir musibet ve felaket veya karışıklık veyahut cürmü meşhut vukuunda makbul bir özre müstenit olmaksızın lazım gelen hizmet ve yardımı yapmaktan kaçınır yahut vazifesini yaptığı sırada kendisine müracaat eden memurlara lazım gelen malumat ve tarifati vermekten imtina eylerse ... liraya kadar hafif cezayı nakdiye mahkum olur..." Ayrıca, "TCK. 476. md.: Bir kimse yedi yaşından aşağı bir sabiyi veya müptela olduğu akıl veya beden hastalığından dolayı kendini idare edemeyen bir kimseyi terkedilmiş bulup ta derhal ait olduğu daireye veya hükümet memurlarına malumat vermekte imtina ederse ... liradan ... liraya kadar ağı cezayı nakdi ile cezalandırılır.

Bir mecruha veya sair tehlikede bir kimseye yahut ölü veya ölüye benzer bir cesede tesadüf edip de mümkün olan yardımı yapmakta veya derhal ait olduğu daireye veya hükümet memurlarına malumat vermekte ihmâl eden kimse hakkında dahi aynı ceza tertip olunur." Şeklinde düzenlenen "Terk edileni Haber Vermemek" suçu da bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

(12) Nitekim anılan yasanın / . md. sinde 18 yaşından küçüklere tütün mamüllerinin satışının yasak olduğu ifade edilmekte, ancak bu hükme aykırı davranış halinde ne gibi bir cezanın uygulanacağı gösterilmemektedir.

(13) Bu duruma örnek olarak tarih ve s.11 "Kıyı Kanunu" gösterilebilir. Sahil bölgelerinin çoğunda, bu yasanın bazı maddelerine aykırı hareket edildiği, ancak buna karşılık yetkili mercilerce gerekli yasal işlemlerin ihmâl edildiği, ya da ancak müracaat üzerine yasal işlem yapıldığı açıkça görülmektedir.

Edebiyat ve Hukuk

Hüseyin Öntaş^(*)

Giriş. I. Hukuk ve edebiyatın bağlantı noktası olarak dil. II. Hukuk ve edebiyat arasındaki benzerliklerin varlığında iletişimin rolü. III. Hukuk ve edebiyat dersleri. IV. Hukuk ve edebiyatın teorik içeriği: A) Edebiyat olarak hukuk. B) Edebiyatta Hukuk: 1) Yaşayan hukuku belirleyen unsurlardan biri olarak edebiyat: a) Doğrudan doğruya "hukuk olarak edebiyat". b) Dolaylı yoldan "hukuk olarak edebiyat": i) Bir hukuk düzeni kurmayı amaçlamaksızın sosyal mühendislik aracı olarak kullanılması. ii) Hukukta reform yapılmasına yönelik olarak kullanılması. iii) Belirli bir amaç gütmeksizin toplumsal kültürü dolayısıyla da hukuku değiştirmesi. 2) Toplumun hukuka ve hukukçulara bakış açısının değerlendirilebilmesini sağlayan bir veri olarak edebiyat. 3) Hukukçuların hukuku etkileyen ve oluşturan olgu ve süreçlerle hukuki olayların aktörleri hakkında bilgi edinmesini sağlayan bir araç olarak edebiyat. 4) Hukuk tarihini incelemeye yararlanılacak bir araç olarak edebiyat. Sonuç.

GİRİŞ

Fizikçi, matematikçi, kimyacı, jeolog ve antropologdan oluşan bir heyet bir araştırma için arazide bulunmaktadır

.Yağmur bastırır ve yakındaki bir eve sığınır. Ev sahibi misafirlerine bir şeyler ikram etmek için biraz ayrılır. Dikkatler soba üzerinde toplanır. Soba, yerdan bir metre kadar yukarda, altındaki dizili taşların üzerindedir. Sobanın niçin böyle kurulmuş olabileceğine dair bir tartışma başlar. Kimyacı, "adam sobayı yükselterek aktivasyon enerjisini düşürmüş, böylece daha kolay yakmayı amaçlamış"; fizikçi, "adam sobayı yükselterek konveksiyon yoluyla odanın daha kısa sürede ısınmasını sağlamak istemiş"; jeolog, "burası tektonik hareketlilik bölgesi olduğundan deprem anında sobanın taşların üzerine yıkılmasını sağlayarak yangın olasılığını azaltmayı amaçlamış"; matematikçi, "odanın geometrik merkezine kurmuş, böylece de odanın düzgün bir şekilde ısınmasını sağlamış"; antropolog ise "adam ilkel topluluklarda görülen ateşe tapmanın daha hafif biçimi olan ateşe saygı nedeniyle sobayı yukarıya kurmuş" diyerek çeşitli varsayımlarda bulunur. Bu sırada ev sahibi içeri girer ve ona sobanın yukarıda olmasının nedenini sorarlar. Adam cevap verir: "Boru yetmedi."^(*)

Yukarıdaki küçük öykü, bir algıda seçicilik örneği olarak yorumlanabileceği

(*) Doğu Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırma Görevlisi

(1) Bkz.: <http://www.google.com/search?q=cache:xeG9p4v-PzIj:www.guneyeye.net/yazar/jeanne-1006.htm+%22Fizik%C3%A7i,+matematik%C3%A7i,+kimyac%C4%B1,+jeolog+ve+antropologdan+olu%C5%9Fan+bir+heyet+bir+ara%C5%9Fta%C4%B1rma+i%C3%A7in+arazide+bulunmaktad%C4%B1r+%22&hl=tr&ie=UTF-8&inlang=tr>

gibi; her disiplinin, her olayı kendi ilgi alanına göre yorumlayabileceğine ya da teorik olarak açıklanmaya çalışılan pek çok olgu veya olayın pratikte çoğu zaman belli bir amaç gütmeksizin yapıldığı şeklinde de yorumlanabilir. Aslında, bu küçük öykünün anlatmak istediğinin ne olduğuna dair daha pek çok farklı yorum yapılabilir. Ancak, çalışma konumuzla ilgili olarak, bir akademisyenin, hangi disiplinle ilgileniyor olursa olsun her olayda, olguda ya da disiplinde kendi uzmanlık alanı ile ilgili noktaları öncelikle algıladığı (algıda seçicilik) ve bu noktalar aracılığıyla ilgili olayı, olguyu ya da disiplini kendi akademik disipliniyle bağlantılandırdığı sonucuna ulaşmasını sağlayan yorum tercih edilebilir. Örneğin; hukuk eğitimi almış birisi, bir romanda öncelikle hukuki olguları fark ederek, bu olgular üzerinde yeniden ve farklı bir pencereden bakarak düşünecektir. Benzer biçimde hukuki olgular ve hukuk kuralları ise bir edebiyatçıyı bu olgu ve kuralların edebiyatla bağlantısı hakkında düşündürür. Bu yorumu, hemen her disiplin için örneklendirmek mümkündür. Örneğin; Ionesco, "Ders" adlı oyununu bir aritmetik kitabından esinlenerek yazmıştır⁽²⁾. Bir başka deyişle; aka-

demik eserler yazarlara esin verebileceği gibi, akademisyenler de edebi eserlerden esinlenerek disiplinler arası çalışmalar yapmaya yönelebilirler. Bu çalışmalar da ise disiplinler arasındaki bağlantıları tespit ederek ortaya koymayı, disiplinlerin geliştirilmesi çabasında diğer disiplinlerden yararlanmayı hedefleyebilir. Özellikle, çeşitli sanat dallarının değişik disiplinlere kaynaklık etmesi de sık rastlanılan bir olgu olarak değerlendirilebilir⁽³⁾. Helikopter, başta olmak üzere pek çok teknolojik aletin icat edilmesine esin kaynağı olan Jules Verne'nin romanları⁽⁴⁾, robotun icat edilmesini muştulayan Karel Čapek'in RUR adlı romanı⁽⁵⁾, edebi eserlerin, fen bilimlerine olan katkılarına örnek teşkil ederken, sivil itaatsizliği, ilk defa gündeme getiren Sophocles'in Antigone⁽⁶⁾ adlı trajedisi ise sosyal bilimlere katkısına örnek teşkil edebilir.

Aslında, bu kısa yazının konusunu oluşturan "hukuk ve edebiyat" arasındaki ilişki, düşünce tarihinin oldukça eski dönemlerinden beri üzerinde durulan bir alandır. Hukuk ile edebiyat da aralarındaki bağlantılar araştırılarak geliştirilmeye çalışılan iki disiplin olup, "Hukuk ve Edebiyat" adı verilen bir başka disiplinin doğmasına neden olmuşlardır⁽⁷⁾. Bu

yazıda amaçlanan ise hukuk ile edebiyat arasında özgün bağlantılar kurmaktan ziyade, şimdiye kadar kurulan bağlantıları mümkün olduğunca derli toplu bir şekilde sentezleyerek, Türkçe bir kaynak üretmektir.

Hukuk ve Edebiyat'ın öncelikli ilgi alanı, iki disiplin ve ilgilendikleri konular arasındaki ilişkidir. Her hangi iki olay, olgu, görüngü vb. arasındaki ilişki ya da ilişkiler değişik açılardan farklı şekillerde kurulabilir. Ancak hukuk ile edebiyat arasında bağlantı kurulurken, hem hukukun hem de edebiyatın, dil aracılığıyla aktarılan bilgilerden oluştuğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Bağlantı noktası olarak dili alan hukuk ve edebiyat arasındaki ilişki, düşünce tarihinin oldukça eski dönemlerinden beri hukukçular ve edebiyatçılardan da önce, filozoflar tarafından üzerinde durulan bir konudur. Bu alanda araştırma yapılırken anımsanması gereken ilk düşünürlerden biri, Platon'dur.

Platon'a göre, doğru okuma ve yazma becerisinin kullanımıyla oluşturulan metinler, toplumsal düzenin sağlanmasına yönelik araçlar olarak değerlendirilmelidir. Şiir ise hukuku oluşturan kaynaklardan biri olarak düşünülmeli ve bir şair toplumun adalet, iyilik, güzellik gibi değer yargılarıyla çelişen eserler üretmemeli ve hiç kimse kanun koruyucular tarafından bu özelliklere uygunluğu onaylanmadıkça, ürettiği eserleri bir başkasına göstermemelidir⁽⁸⁾. Elbette bu sözlerin içerdiği sansürü (otosansür olarak uygulanmasını önerse de), meşrulaştırabilecek görüşü desteklemek müm-

kün değildir. Ayrıca bu görüşü benimsemek, totaliter yönetimlerin, edebiyat ve hukuk aracılığıyla "meşrulaştırılmasına" da yol açabilir. Ancak, gerek "ifade özgürlüğünün sınırları" üzerine bir yorum içermesi, gerekse hukuk ve edebiyat arasında bir bağlantı kurması bakımından, Platon'un bu sözleri önemlidir.

Hukuk ve edebiyatı dil aracılığıyla bağlantılandıran bir başka düşünür olan Konfiçyüs ise, elinde fırsat olsa ilk düzeltereği şeyin dil olduğunu belirterek, adil yönetim ile dil sanatının, dolayısıyla da edebiyatın etkin kılınması arasında bağlantı kurmuştur:

"Eğer dil yanlışsa söylenen, söylenmesi kast edilene uygun olmaz; ve söylenenle kast edilen arasında uyumsuzluk varsa yapılmak istenen etki sağlanamaz. Eğer istenen etki sağlanamazsa töreler ve müzik sağlıklı bir şekilde gelişmez. Eğer töreler ve müzik sağlıklı bir şekilde gelişmezse bozulmalar baş gösterir ve bunların yetersiz bir şekilde cezalandırılması doğru yoldan sapılmasına neden olur ve böylece insanların yaşayabilecekleri hiç bir yer kalmaz"⁽⁹⁾.

Benzer bir biçimde, Hint mitolojisinde en üstün tanrı olan dildir (Vak)'ın ve dil hep var olan yasanın ilk doğurduğu şeydir⁽¹⁰⁾.

Edebiyatın temel taşı olan dilin hukuk, toplum düzeni ve hukuki olgularla bağlantısı çok eski dönemlerden beri düşünürlerin üzerinde durduğu konulardan biridir. Aslında hukuk ile edebiyat arasındaki ilişki, bir iletişim aracı olan dilin⁽¹¹⁾ hukuk ve edebiyatla olan ilişkisine göre belirlenmiştir.

(2) Bkz. Eugène Ionesco, *Toplu Oyunları -2-*, çev. Hasan Anamur, Mitoz Boyut, İstanbul, 1997, s.31.

(3) mchumakin@list.ru, *Let's turn arts into science(sanatları bilime dönüştürelim)*, e_mail, e-nass@yahoo.com.

(4) Jules Verne'nin eserlerinin esin kaynağı olduğu diğer bilimsel ve teknolojik gelişmeler için bkz. <http://jv-guide.org.il/FAQ/index.html>.

(5) Robot sözcüğünün mucidinin de Karel Čapek olduğu yaygın bir sanıya da, aslında bu sözcüğü bulan Karel Čapek'in ağabeyi kübist ressam ve yazar Jozef Čapek'tir (sözcüğü ilk kez 1920'de yayınlanan RUR'dan üç yıl önce yayınlanan *Opilec'te* kullanmıştır; bkz. <http://capek.misto.cz/english/robot.html>; karşı görüş için bkz. <http://www.knihovna.upm.cz/spolecnosti/sbc/>

(6) bkz. Marcin Zaleski, *Using Ethical Dilemmas*(Etik ikilemler), http://www.idebate.org/magazines/vol2issue2/04ethical_dilemmas.pdf

(7) Aksi görüş için bkz. Tim Morawetz, *Law and Literature*(Hukuk ve Edebiyat), , , , s.451. Tim Morawetz'e göre hukukun bir disiplin olup olmadığı sorunu bir kenara bırakılacak olsa bile edebiyat kural tanımayan yapısı nedeniyle bir disiplin olarak değerlendirilemez. Ancak TDK sözlüğünün "edebiyat bilimi" başlıklı maddesine göre edebiyatı diğer sosyal bilimlerin yöntemlerinden yararlanarak inceleyen bilime edebiyat bilimi denir. Bu çalışmanın konusu hukukun ya da edebiyatın tanımı sorunuyla birincil düzeyde ilişkili olmadığından ve çalışmayı yapan kişinin seviyesi bu kadar önemli bir sorunu çözümlenecek akademik seviyede olmadığından bu konu üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

(8) Plato, *The Laws*(Kanunlar), Trans. and introd. Trevor J. Saunders, Penguin, Harmondsworth, 1970, s.289.

(9) Dennis Klinck, *The Word of The Law*(Hukukun Sözü), Carleton UP, Ottawa, 1992, s.8; Türkçe'de: Nermi Uygur, *Dilin Gücü*, YKY, İstanbul, 1997, s.23.

(10) Nermi Uygur, *Dilin Gücü*, YKY, İstanbul, 1997, s.20.

(11) *ibid.*s.22.

Edebiyat ve hukuk arasında bir bağlantı kurmaya çalışmadan önce, ikisi arasındaki temel bağlantı noktasının irdeelenmesi gerekmektedir. Bağlantı noktasının, bir iletişim aracı olma vasfından dolayı dil olarak belirlenmesi halinde, öncelikle, dilin işlevlerine ve ortaya çıkış nedenlerine göz atmak yerinde olacaktır.

İ. HUKUK VE EDEBİYATIN BAĞLANTI NOKTASI OLARAK DİL

İnsan, tek tek nesnelere ve bunlar arasındaki ilişkilerden doğan olaylar dünyasında yaşar⁽¹²⁾. İnsan, içinde yaşadığı bu dünyayı anlayabilmek için, bu nesnelere ve aralarındaki ilişkileri dil aracılığıyla kendi algı kapasitesine uygun olacak şekilde yeniden anlamlandırmış ve dünyayı kendi oluşturduğu gerçekliğe uyacak bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır⁽¹³⁾. Bu nesnelere arasındaki ilişkilere yüklenen anlamlar ise, insanın toplumsallaşmasına paralel olarak insanların ortak eylemlerde bulunurken birbirlerini yönlendirebilme zorunluluğunu doğurması nedeniyle toplumun fertleri tarafından ortaklaşa belirlenmiştir. Ortak anlamlandırma, ortak değer yargılarını ve kolektif kültürü belirleyen bir unsurdur⁽¹⁴⁾. Öte yandan kültür de, geliştikçe, dili ve dil aracılığıyla yapılan iletişimi belirler. Denilebilir ki; iletişim ilişkileri ile toplumsal kültür karşılıklı etkileşim içindedir⁽¹⁵⁾.

Toplumu oluşturan insanlar ve toplumsal ilişkiler ağı da kültür ve kültürü oluşturan unsurlar tarafından sürekli olarak değiştirilerek belirlenir ve onları belirler. Toplumun kültür tarafından oluşturulup bir yandan da kültürü belirleyebilmesi ise, toplumu oluşturanların birbirleriyle iletişim kurarak ilişkiye girmesi koşuluna bağlıdır. Böylece, bu bireylerin tamamıyla etkileşim içinde bulunan toplumsal kültür oluşacaktır. Toplumsal kültür ise toplumu oluşturan bireylerin kültürlerinden farklı ve daha geniş kapsamlıdır. Toplumsal kültür bir grupta belirli bir süre canlı olan, nerdeyse bilinçsiz, ama o grubun yaşamının bütün ifadelerine sinmiş anlayışlardan oluşur⁽¹⁶⁾ ve bireylerin iletişim etkinliği aracılığıyla yaratılıp sürdürülür⁽¹⁷⁾.

Gerek hukuk gerekse edebiyat, toplumsal kültür tarafından belirlendiklerinden, toplumsal yapıyı yansıtmakta ve aynı zaman da toplumsal kültürün etkin birer bileşeni olduklarından, toplumsal kültürün değişimine katkıda da bulunmaktadırlar. Aralarındaki fark ise, bunu yaparken, hukukun toplumsal düzeni sağlamayı hedeflemesine karşın, edebiyatın temel kaygısının çoğu zaman mevcut toplumsal yapıyı ve bu yapı içinde bireylerin konumlarını resmetmek olmasıdır.

Eğer hukuk, konusu göz önünde bulundurularak, toplum hayatında kişilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen ve uyulması kamu gücüyle

desteklenmiş bulunan sosyal kurallar bütünü⁽¹⁸⁾ olarak tanımlanırsa ve edebiyatın da toplumsal yapıdan bağımsız olarak var olamayacağı göz önünde bulundurulursa, bu bağlantı daha da belirginleşecektir.

Toplumsal yapı, toplumsallığı paylaşan kişi ve gruplar arasındaki bilinç dışı şekilde yapılaşmış iletişim sistemi olarak tanımlanabilir⁽¹⁹⁾. Toplumsal yapının niteliğini belirleyen kültür de, insanlar arası iletişim ilişkilerinin bir ürünüdür⁽²⁰⁾. İletişim kurmayı olanaklı sağlayan araç ise dildir⁽²¹⁾. Dil, iletişimin temel amacıyla ilişkili bir çok işleve sahiptir. Bunlardan belki de en önemlisi, sosyal ilişkilerin zorunlu unsuru olan anlam üretim ve iletimini sağlamasıdır. Dil; niyet, eğilim, duygu ve inançların ifade edilmesini sağladığı gibi, istek ve emirlerin iletilmesini de sağlar⁽²²⁾. Bir başka deyişle dil, toplumun ekonomik, kültürel, siyasal yapısından kaynaklanan ve aynı zamanda toplumun yaşam biçimini de etkileyen ortak iletişim aracıdır⁽²³⁾. Bu iletişim aracı, hukuku besleyen bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, hukuk

da, dili beslemektedir⁽²⁴⁾. Aynı ilişki, dil ile edebiyat arasında da kurulabilir.

Hukuk kuralları da edebi metinler de, dil aracılığıyla bildiri iletişimi sağlayan araçlar olarak değerlendirilebilir. Hukuk kuralları, bireylere önermeler sunarak (özellikle borçlar hukuku alanında), emirler vererek (özellikle ceza hukukunda), açıklamalarda bulunarak (özellikle usul hukuku alanında) toplumsal düzenin nasıl sağlanacağı konusunda bireylere bilgi vermektedir. Böylelikle de, hukuki ilişkilerin, toplumsal ilişkiler ağının bir unsuru haline gelmesi sürecini etkilemektedir. Öte yandan edebi metinler ise, müelliflerinin duygu ve düşüncelerini toplumun diğer üyelerine belli bazı estetik kurallara uygun olarak iletebilmelerini sağlamaktadır⁽²⁵⁾.

Hukuk ve dil arasında yakın bir ilişki vardır. Hukuk, dile gereksinim duyar⁽²⁶⁾. Anlam taşıyıcısı olarak dil, hukuk normlarının da taşıyıcısı ve iletilme aracıdır⁽²⁷⁾. Ayrıca, hukuki uyumsuzlukların, çözümlenebilmesi için hem uyumsuzluğun hem de ilgili hukuk normlarının yorumlanması gerekmektedir ki; bunun için kullanılması gereken başlıca araçlardan biri, daha önce de belirtildiği gibi

- (12) Betül Çotuksöken, *Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2001, s.122.
 (13) Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Edward Smith, Ernst Hilgard, *Psychology (Psikoloji)*, HB, San Diego, 1985, s.280-305.
 (14) ibid
 (15) Server Tanilli, *Yaratıcı Aklın Sentezi*, Adam, İstanbul, 1997, s.67.
 (16) İonna Kuçuradi'den aktaran Betül Çotuksöken, *Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak*, İnkılap yayınevi, İstanbul, 2001, 149-150.
 (17) Brent Ruben, *Communication and Human Behaviour (İletişim ve İnsan Davranışı)*, Mac Millan, New York, 1984, s.296.

(18) *Hukuk Başlangıcı*, Turhan, Ankara, 1999, s.12.

(19) Tefik Özcan, *Hukuk İdeolojisi: Adalet Sorununa Sosyolojik Bir Yaklaşım, Adalat Kavramı*, Ed. Adnan Günz, TFK, Ankara, 2001, s.88

(20) Brent Ruben, *Communication and Human Behaviour (İletişim ve İnsan Davranışı)*, Mac Millan, New York, 1984, s.296.

(21) Henry C. Ellis - R. Reed Hunt, *Fundamentals of Cognitive Psychology (Algısal Psikolojinin Temelleri)*, Wm. C. Brown Communications, Inc., Dubuque, 1993, s.327.

(22) ibid. s.305.

(23) Özcan Köknel, *İnsanı Anlamak, Altın Kitaplar*, İstanbul, 1993, s.87.

(24) Gerard-René de Groot, *Language and Law (Dil ve Hukuk)*, <http://www.library.uu.nl/publarchief/jb/congres/01809180/15/b2.pdf>

(25) bkz: <http://www.tdk.gov.tr/tdksozluk/SOZBUL.ASP?kelime=Edebiyat&submit1=Ara>: "Olay, düşünce, duygu ve imajların dil aracılığı ile biçimlendirilmesi sanatı, yazın."

(26) Gerard-René de Groot, *Language and Law (Dil ve Hukuk)*, <http://www.library.uu.nl/publarchief/jb/congres/01809180/15/b2.pdf>

(27) Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk ve Dil, Çağdaş Hukuk Felsefesi Ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Haz. Hayrettin Ökçesiz, Alkım, İstanbul, 1997, s.472.

dildir⁽²⁸⁾. Ancak iletişim kurma, anlamlandırma ve yorumlama aracı olan dil, insanlar tarafından yaratılmasına rağmen insanlar üzerinde paradoksal bir iktidara sahiptir. Bir başka deyişle; dilin, neyin adil neyin adil olmayan olduğunu belirlenmesindeki rolü, onu iktidar öznesi haline getirirken; hâkim söylemi iktidarın belirlemesi ve şekillendirmesi ise yine onu iktidarın nesnesine dönüştürmektedir^{(29),(30)}. Zira, hukuki metinlerin anlamı, yorumlayanın iradesine, değer yargılarına ve geçmiş deneyimlerine vb. göre birçok farklı etkenden dolayı farklı şekillerde ortaya çıkabilir⁽³¹⁾. Bunun nedeni, hukuk metinlerinde edebi metinlere benzer bir şekilde anlam belirsizliklerinin bulunmasıdır⁽³²⁾. Ayrıca, hukuk toplumsal yapının bir bileşeni olarak değerlendirildiğinde, sosyal, kültürel ve politik vb. pratikten bağımsız olarak düşünülemez⁽³³⁾. Dolayısıyla, hukuk da edebiyat gibi dil aracılığıyla kurulan iletişim ilişkilerinden bağımsız değildir.

Belirtilen tespitlerden sonra, hukuk ve edebiyat arasındaki benzerliklerin "iletişim"⁽³⁴⁾ aracılığıyla ortaya konması, bu çalışmanın buraya kadarki bölümün-

de ortaya çıkan bilgi karmaşasını biraz olsun çözümleyebilecektir.

II. HUKUK VE EDEBİYAT ARASINDAKİ BENZERLİKLERİN VARLIĞINDA İLETİŞİMİN ROLÜ

Dil aracılığıyla kurulan bildiri iletişimi, hukukun ve edebiyatın varlık koşuludur. Zira, gerek kanun koyucu gerekse edebiyatçılar, ancak toplumsal yapının öznelere bildirimde bulunarak toplumsal kültür ile etkileşim içine girebilirler. Bu bağlamda hukuk ve edebiyat arasındaki benzerlikler, bu ikisi arasındaki bağlantı noktalarına (dil ve bildiri iletişimi) göre belirlenebilir.

1) Bir sanat dalı olan edebiyatın, ham maddesi dil olan bir kitle iletişim aracı olmasına benzer şekilde⁽³⁵⁾, hukukun (hukuk literatürünün) da olması gerekeni dil aracılığıyla bildiren bir kitle iletişim aracı olduğu ileri sürülebilir.

2) İnsan, kendisi ile içinde bulunduğu çevre arasındaki özgün ilişkiyi değiştirmek, başka bir deyişle, dış güçlerin hedefi olmak yerine kendini etkili bir güç

durumuna getirmek amacıyla iletişim kurar⁽³⁶⁾: Edebiyat aracılığıyla hukuk kurallarının meşrulaştırılması ve insanların belirli şekilde davranmasının sağlanması mümkündür. Öte yandan edebiyat, tarih boyunca, özellikle şiddet tekeline sahip kurumsal siyasal iktidarların olmadığı dönemlerde, uyulması gereken davranış kurallarını, bir başka deyişle hukuk kurallarını bildiren bir iletişim aracı olarak da kullanılmıştır.

3) İletişim ilişkileri sürekli, hatta incelenmekteyken bile değişmektedir. Bu nedenle de iletişim bir etkileşimdir⁽³⁷⁾. Bir başka deyişle, hukuk ya da edebiyat yoluyla kurulan iletişim ilişkileri, toplumsal yapıyı değiştirirken, bu toplumsal değişimin etkileriyle hukukun ve edebiyatın da değişmesine neden olur. Böylece hukuk kurallarının ve edebi eserlerin yorumlanmış ve anlamlandırılış biçimi de değişecektir. Bir başka deyişle, edebi nitelikteki bildiri iletişimi, toplumsal yapıyı, dolayısıyla da toplumsal yapının bir bileşeni olan hukuku değiştirip dönüştürürken, hukuk alanındaki bildiri iletişimi de, aynı şekilde, edebiyat alanındaki eğilimleri etkileyerek değiştirebilme gücüne sahiptir.

4) İletişim, insan ilişkilerinin var olmasına ve gelişmesine yarayan bir mekanizmadır⁽³⁸⁾. Dolayısıyla, olması gerekeni ileten tüm araçlar da, insan ilişkilerinin geliştirerek var olmasını sağlar. Hem edebiyatın hem de hukukun amaçlarından biri de bu değil midir?

5) İletişimin en geniş anlamdaki bir tanımını, bilgi-paylaşma etkinliğidir⁽³⁹⁾. Daha

önce de belirtildiği gibi, edebi eserlerin ve hukuki metinlerin ortak yönlerinden biri de, bilgi paylaşımını sağlamalarıdır. Hukuk kuralları ve edebi metinlerin içerdikleri bilgiler, bildiri iletişimi yoluyla topluma iletilmemeleri halinde, toplumsal yapı içinde etkili olamazlar.

İletişim süreçlerinde üstlendikleri roller bakımından hukuk ve edebiyat arasında daha pek çok bağlantı kurulabilir. Ancak, tüm bu bağlantıları da birbirinden ayırt edebilmek için bu bağlantıların hangi noktalarda yer aldıklarını belirlemek gerekir. Bu belirleme de, "hukuk ve edebiyat"ın alt başlıklarının incelenmesiyle yapılabilir. Hukuk ve edebiyatın alt başlıkları teorik olarak belirlenmeden önce, uygulamada hukuk ve edebiyat derslerinin inceleniş şekline göre belirlenebilir.

III. HUKUK VE EDEBİYAT DERSLERİ

Dünyanın pek çok yerinde giderek yaygınlaşan hukuk ve edebiyat dersleri, bir görüşe göre, üç farklı şekilde yapılmaktadır. "Edebiyat Hukuk" olarak adlandırılan birinci şekil, kurgudan yararlanılarak ve ders içeriği tematik olarak organize edilerek, hukuk sisteminin ve hukukçuların, yazar ya da şairin bakış açısından öğrencilere yansıtılması esasına dayalıdır. "Hukukta Edebiyat" olarak adlandırılan ikinci tür ise, hukuk kuralları ve yargı kararlarının edebi özelliklerinin gösterilmesine ve incelenmesine yöneliktir. Üçüncü tür ise "Hukuki İmgelem" dersleridir⁽⁴⁰⁾ ki bu ders-

(28) Viola Heutger, *Plain Legal Language (Yalın Hukuk Dili)*, Paper to be presented at the Fifth Benelux-Scandinavian Conference on Legal Theory: European Legal Integration and Analytical Legal Theory, Maastricht, 28.-29.10.2002

Theme: Legal Justification and Integration, <http://www.rechten.unimaas.nl/ozic/LegalIntegration/paper%20Heutger.pdf>

(29) Jill Stauffer, *The Language of Law/The Law of Language: A Critique of the Adjudication of Expression (Hukukun Dili/Dilin Hukuku: Söylemin Hükümlerinin Eleştirisi)*, <http://criticalsense.berkeley.edu/archive/spring1999/stauffer.pdf>, s.1.

(30) bkz. Desmond Manderson, *From Hunger to Love: Myths of the source, interpretation, and constitution of law in children's literature (Açlıktan Aşka: Çocuk edebiyatında hukukun kaynağı, yorumu, oluşumu)*, <http://www.law.mcgill.ca/faculty/manderson-hunger.pdf>

(31) Sanford Levinson, *Law as Literature (Edebiyat olarak Hukuk)*, *Interpreting Law And Literature (Hukuku ve Edebiyatı Yorumlamak)*, ed. Sanford Levinson and Steven Mailloux, Northwestern University Press, Evanston, s.155-174.

(32) Bkz. Law and Language (Hukuk ve Dil), <http://www.plato.stanford.edu/entries/law-language/>

(33) bkz. Gerard L. Burns, *Law and Language: A Hermeneutics of the Legal Text (Hukuk ve Dil: Hukuki Metnin Hermetiği)*, ? , ? , s.33.

(34) Sözcük burada çift anlamlı olarak kullanılmaktadır.

(35) Abdullah Kaygı, *Edebiyat ve Varlık, Kebikeç*, 1998, s.108 içinde Lurji Lotman, *Die Struktur literarischer Texte (Edebi Metnin Yapısı)*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1986, s.29.

(36) Aysel Usluata, *İletişim, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.12.*

(37) *ibid*

(38) *ibid.*

(39) Kenneth Andersen, *Introduction to Communication (İletişime Giriş)*, University of Illinois, Illinois, 1972, s.4.

(40) Elizabeth Villiers Gemmette, *Law and Literature: An Unnecessarily Suspect Class in the Liberal Arts Component of the Law School Curriculum*, 23 Val. U.L. Rev. , 267, 1989; aktaran William Domnarski, *Legal Studies Forum*, Vol.27, Number 1, 2003; <http://www.law.utexas.edu/lpop/etext/lsl/domnarski27.htm> .

lerde hukuki süreçler (Ör.yargılama) dramatize edilerek, öğrencilerin hukuki süreçleri yaşayarak(!) öğrenmeleri amaçlanır⁽⁴¹⁾.

Thomas Morawetz'in, Hukuk ve Edebiyat'ın içeriği ve hukuk ve edebiyat derslerine ilişkin görüşleri ise biraz daha farklıdır. Hukuk ve Edebiyatın ayrı bir disiplin olmadığı görüşünü benimseyen Morawetz'e göre, hukuk ve edebiyat arasında her biri ayrı bir akademik ders konusu olabilecek pek çok verimli etkileşim söz konusudur. Bunlardan dördü Edebiyat'ta Hukuk, Edebiyat Olarak Hukuk, Edebiyat Hukuku, Edebiyat ve Hukuk Reformu olarak adlandırılabilir⁽⁴²⁾. "Hukuk ve Edebiyat"ın "edebiyatta hukuk" ve "edebiyat olarak hukuk" şeklinde adlandırılabilir iki alt başlığı olduğunu düşünenlerin sayısı da az değildir⁽⁴³⁾.

"Hukuk ve Edebiyat" derslerinin işlenişinde ortaya çıkan bu fiili ayrımın hukuk ile edebiyat arasındaki ilişkinin işlevsel boyutu olarak ele alınması halinde sözü edilen ilişkinin teorik boyutunu da belirlemek yerinde olacaktır. Teorik bağlamda, hukuk ve edebiyat arasındaki bağlantı, iki ana başlık altında incelenebilir: a) edebiyat olarak hukuk b) hukuk olarak edebiyat.

IV. HUKUK VE EDEBİYAT'IN TEORİK İÇERİĞİ

A) EDEBİYAT OLARAK HUKUK

Hukukun edebiyatla bağlantılandırılması çabaları, hukukun kimi zaman hu-

kuki metinlerin yorumunda, edebi metinlerin yorumunda kullanılan bazı tekniklerin kullanılıp kullanılmayacağını tartışma konusu yapmaktadır. Bu tartışma konusu "edebiyat olarak hukuk" başlığı altında incelenmektedir⁽⁴⁴⁾. Bu alt başlık altında dil felsefesi, mantık, sözdizimi, anlambilim gibi disiplinlerin de yardımıyla edebi metinlerin incelenmesinde kullanılabilecek kurulların yorumu sorununun çözümünde kullanılması, hukuk ve edebiyat arasındaki benzerlikler ve farklılıkların belirlenmesi, kanunlaştırma sürecinde, sonrasında ve kanunların uygulanması sırasında bu kurulların yorumlanmasıyla ilgili olarak yapılan tartışmalar vb. incelenir⁽⁴⁵⁾.

İletişim süreçlerinde, iletilerin, her zaman iletilmek istenenini ilettiği ya da iletinin iletilmediği gibi algılanıp anlamlandırıldığı söylenemez. Georgias'tan beri dile getirilen iletinin, iletenle iletilene ulaşması sırasında anlam değişimi sorunu Ruben de değinmiştir: "Söylediğimi sandığımı, anladığına inanıyorum; ancak duyduğunun, benim demek istediğim olmadığını, kavradığından kuşkuluyum"⁽⁴⁶⁾. Bu sözden hareketle denilebilir ki; çoğu zaman anlatılmak istenenle anlaşılanın örtüşmemesi, metinlerin anlamlandırılması sürecinde anlaşmazlıklara yol açabilmektedir.

Kanunlarda ya da vasiyetname, kira sözleşmesi gibi hukuki metinlerde anlatılmak istenenini aynen algılamak, kimi

(41) Bu yöntemin örnekleri ülkemizde yavaş yavaş uygulanmaya başlanmıştır.

(42) Thomas, Morawetz, *Law and Literature*(Hukuk ve Edebiyat), s.450-453.....

(43) bkz. Dick Dunlop, www.dickdunlop.law

(44) bkz. Dick Dunlop, www.dickdunlop.law

(45) William Domnarski, *Legal Studies Forum*, Vol.27, Number 1, 2003; <http://www.law.utexas.edu/lpop/etext/lsl/domnarski27.htm> ; ve Thomas, Morawetz, *Law and Literature*(Hukuk ve Edebiyat), s.450-453.....

(46) Aysel Usluata, *İletişim, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.6.*

zaman pek mümkün olmadığından, kanun veya sözleşme maddelerinin anlamlandırılması zorlaşmaktadır. Zira, algılama anlamla varolabilir; algılananı anlamlandırmayı etkileyen etkenleri ise kişinin kendi geçmiş deneyimleri ile içinde yaşadığı andaki amaçları oluşturur⁽⁴⁷⁾. Üstelik kişi, kendi gerçeğini yaratmasa da, algıladıklarını kendi ilgi ve çıkarı yönünde yorumlayabilmektedir⁽⁴⁸⁾. Bu da, hukuki metinlerin yorumlanarak anlamlandırılması sorunsal bağlamında değerlendirilmesi gereken bir durumdur⁽⁴⁹⁾. Bir başka deyişle, hukuk kurullarının yorumu sorunu ayrı bir ders olarak işlenebilecek kadar önemlidir. "Edebiyat Olarak Hukuk" ise edebi metinlerin yorumlanmasında kullanılan yöntemlerin hukuk metinlerinde uygulanabilirliğinin öncelikli olarak tartışıldığı bir alandır.

Bir başka düşünme biçimiyle, hukuki metinlerin, kurgusal nitelikte olan edebi metinler olarak tanımlanması da mümkündür. Unutulmamalıdır ki; tüm hukuki metinlerin olmasa da, en azından kanunların kahramanları genellikle, geçmiş gibi kurgulanan farazi bireyler değil "herkes"tir. "Herkes" ise bir isim değil, belirli bir siyasal iktidarın hüküm sürdüğü egemenlik alanında yaşamış, yaşayan ve yaşayacak olanların tümünü imleyen belgisiz bir zamirdir: "Herkes"

alanında, her kimse, ötekidir ve hiç kimse kendi değildir. Günlük insanın kimliği sorusunun karşılığı olan 'herkes', insanın ötekilerle -birlikte- olma'sında kendi varoluşunu teslim ettiği 'hiçkimse'dir'⁽⁵⁰⁾. Bir başka deyişle, gerçekte var olmayan kişileri varmış gibi kurgulayan ya da gerçekte var olan kişileri olduklarından farklı kurgulayan edebiyatın tersine, hukuk, gerçekte var olmuş, var olan ya da var olacak kişilerin varlıklarını belirsiz hale getirerek kurgular. "İdeal" olan toplumsal yapıyı belirleyen hukuk metinleri, bu "ideal"e ulaşmak için uyulması gereken kuralları belirlese de, bu kurallar mutlak uygulanabilirlikte / uyulurlukta olmadıklarından hukuki metinler ideal olduğu varsayılan toplumsal düzeni anlatan ütopya/disütopya olarak nitelendirilebilecek edebi metinler olarak da düşünülebilirler. Zira, (hukukun da tıpkı) bir sanat türü olan edebiyat (gibi), bir yandan toplumsal "gerçekliği" taklit ederken⁽⁵¹⁾⁽⁵²⁾, bir yandan da olanı değil, olması gerekeni ya da olanaklı olanı kurguladığı⁽⁵³⁾⁽⁵⁴⁾ iddia edilebilir. Zira, hukuk kuralları bu kuralları koyanlara göre ideal bir toplumda insanların nasıl davranmaları gerektiğini belirleyen; ancak gerçeklikte yüzde yüz uygulanabilir/uyulabilir olmayan kdvranış kuralları olarak tanımlanabilir.

(47) *ibid.*s.48.

(48) *ibid.*s.13.

(49) *Yorum sorununa ilişkin değişik görüşler için bkz. Elizabeth Wright, Reading and Interpretation, in Modern Literary Theory, ed. by Ann Jefferson and David Robey, B. T. Batsford Ltd., London, 1992, p.122 - 144; ayrıca bkz. Sanford Levinson, Law as Literature, in Interpreting Law and Literature, ed. by Sanford Levinson and Steven Mailloux, Northwestern University Press, Illinois, 1991, p.155 - 175.*

(50) Martin Heidegger'den aktaran Betül Çotuksöken, *Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak, İnkılap yayınevi, İstanbul, 2001, s.232.*

(51) bkz.Aristoteles, *Poetika*, çev: İsmail Tunali, Remzi, İstanbul, 2002, s.11.

(52) bkz.Platon, *Kritias*, Çev: Erol Güneş&Lütfi Ay, Sosyal, İstanbul, 2001, s.10.

(53) bkz.Aristoteles, *Poetika*, çev: İsmail Tunali, Remzi, İstanbul, 2002, s.30.

(54) bkz.Abdullah Kaygı, *Edebiyat ve Varlık, Kebikeç, 1998, s.322.*

"Edebiyat olarak Hukuk"un başlıca araştırma alanları;

1) hukuki metinlerin yorumu sorununun çözümünde, edebi metinlerin yorumunda kullanılan yöntemlerin kullanılıp kullanılmayacağını incelenmesi,

2) yargı kararlarının taşıdığı biyografik ve belgesel özelliklerin incelenmesi,

3) yargı kararlarında, tarafların iddiaları, hükmün gerekçesi ve karşı oy yazılarının tartışılmasında kullanılan eğretilme vb. edebi niteliklerin incelenmesidir.

Sonuç olarak denilebilir ki, hukuk sisteminde yer alan kurallar bir bütün olarak, "olması gereken" düşsel bir toplumsal yapıya uygun davranılmamasının, siyasal iktidar tarafından cezalandırılmasını meşrulaştıran bir edebi eser (hem yazılı hem de sözlü bölümlerden oluşan) olarak da değerlendirilebilir.

B) EDEBİYATTA HUKUK

"Edebiyat Hukuk", edebi metinlerin yorumlanıp tartışılması ile, hukuk, hukuki olgular, hukuku uygulamakla görevli olanların bu görevlerini nasıl yerine getirdikleri, ve toplumun şimdiye kadar sayılanlar hakkındaki düşüncelerini vb. inceler.

"Edebiyat Hukuk", işlevleri ve konuları bakımından dört alt bölüme ayrılabilir:

1) Yaşayan hukuku belirleyen unsurlardan biri olarak edebiyat

Edebiyat, kimi zaman, yaşayan hukukun içeriğini belirleyen davranış kurallarının ne olması gerektiğine yönelik önermelerin iletimini sağlayarak yaşayan hukuku belirler. Bu durum genellikle, uyulması istenen davranış kuralları-

nın, edebi metinlerle doğrudan bildirilmesi sonucu gerçekleştirilebileceği gibi, dolaylı olarak, uygun görülen davranış biçimlerinin işaret edilmesi suretiyle de gerçekleştirilebilir.

a) Doğrudan doğruya "hukuk olarak edebiyat" ⁽⁵⁵⁾

"Bir zamanlar hukuk mitti" ⁽⁵⁶⁾

Kimi zaman, yaşayan hukuku oluşturan davranış kuralları, (pozitif hukuk kurallarının yanı sıra ahlâk kuralları, spotane hukuk vs.) edebiyat eseri niteliğine sahip olduğu tartışılmayan metinlerle iletilir. Özellikle bu durum, modern devletin ortaya çıkışından önce etkin olan ve toplumsal ilişkiler arasındaki etkinliğini zayıf da olsa devam ettiren din kaynaklı davranış kuralları açısından söz konusudur. Örneğin; eski ahitin tamamı (tevrât ve zeburun yanı sıra diğer bazı kutsal kitapları içeren antoloji olarak tanımlanabilir), özellikle, İbrani tarihini anlatan öykülerden oluşmaktadır. Bu öykülerin içinde, topluma, uyulması halinde öte dünyada yaratıcı güç tarafından hesabının sorulacağı belirtilen davranış kuralları bildirilmektedir. Keza, yeni ahit de, Hz. İsa'nın başından geçenleri öyküleyici bir dille anlatarak, Hz. İsa'nın ağzından, uyulması gereken davranış kurallarını bildirir ⁽⁵⁷⁾. Edebi nitelikli bildiri iletişimini sağlayan bu eserlerin hepsi uyulması gereken davranış kurallarını kimi zaman açıkça, kimi zaman da eğretilmelerle ima etme yoluyla topluma iletmektedir. Aynı bağlamda, şiirsel bir anlatımı olan ve uyulması gereken davranış kurallarını bildiren Kuran- Kerim ⁽⁵⁸⁾ de anılabilir. Aynı-

ca, yine Kuran-ı Kerim'in büyük bir bölümünde, Eski Ahit'te ve Yeni Ahit'te anlatılan öykülerin pek çoğunun değiştirilerek de olsa yinelenildiği görülmekte ve kimi dinlerin değişik yorumlarında, edebiyat yoluyla davranış kuralları üretilmeye devam edilmektedir. Bu kurallar, her ne kadar belli gruplara mensup kişilerin uymakla yükümlü olduğu ve uyulmaması halinde dünyevi, somut yaptırım uygulanma ihtimali bulunmayan kurallar (laik bir hukuk düzeninin bulunduğu hallerde) olsalar da, toplum tarafından benimsenip uyuldukları takdirde yaşayan hukuku oluştururlar. Zaten, meşruluk kıstası dini içerikli olan siyasal iktidarların hüküm sürdüğü devletlerin pozitif hukuk kuralları da, çoğu zaman bahsi geçen kitaplarda bildirilen kurallar ve bunların değişik yorumlarından oluşur.

Kimi alt kültürlerin ve dinlerin değişik yorumlarının yapıldığı grupların uyduğu davranış kuralları da, genellikle edebi eserlerle bildirilmiş kurallardır. Örneğin Mevlana'nın Mesnevi'sinde, Alevi kültürünü oluşturan deyiş ve nefes adı verilen halk şiirlerinde ⁽⁵⁹⁾, uyulması gerektiği ileri sürülen davranış kurallarının edebiyat yoluyla, okuyucunun kıssadan hisse çıkarması beklenerek veya dolaysız olarak bildirildiği anımsanabilir. Bu kurallar, dini içerikleri bir yana bırakılsa bile, ahlâk kuralları olarak yaşayan hukukun kapsamında kalmaya devam etmektedirler. Tüm bu durumlar, genellikle başlangıçta alternatif bir hukuk düzeni kurmaya yönelik olarak eko-

nomik ve siyasal olguları belirleyen davranış kurallarının, edebiyat alanındaki bildiri iletişimi aracılığı ile toplumsal ilişkiler ağında etkili ve uygulanabilir kılınmaya çalışıldığı, ancak zaman içinde toplumsal yapının değişmesiyle bu kuralların pozitif hukuk kuralları olmaktan çıkarak yaşayan hukuk kurallarına dönüştüğü hallerde söz konusu olur.

b) Dolaylı yoldan "hukuk olarak edebiyat" ^{(60),(61)}

Edebiyat, kimi zaman da yaşayan hukuk kurallarının meşrulaştırılmasına ya da toplumsal kültürün, bazı yaşayan hukuk kurallarına uygun davranmasının önlenmesine yönelik olarak bildiri iletişiminde bulunarak ekonomik ve siyasal olgular alanının değiştirilmesine hizmet eder. Daha da önemlisi, insanlarda hukuk bilinci, hayata bakış açısı ve değer yargılarıyla birlikte henüz hayata dair çok fazla bilgisinin bulunmadığı yaşarlarda dinlediği efsaneler, kıssadan hisseler, masallar vb. tarafından şekillendirilir ⁽⁶²⁾ (Örneğin, çocuk bir kabahat işlediğinde cezalandırılacağı gerçeğiyle ilk defa burnu uzayan Pinokyo'nun başından geçenleri dinlediğinde karşılaşılabılır). Böyle durumlar, edebi eserin müellifinin ya da anlatıcısının, bu sonucu amaçlamış olup olmamasına ve mevcut hukuk düzeni karşısında takındığı tavra göre farklı başlıklar altında sınıflandırılabilir:

i) Bir hukuk düzeni kurmayı amaçlamaksızın sosyal mühendislik aracı olarak kullanılması

(55) bkz. Desmond Manderson, *From Hunger to Love: Myths of the source, interpretation, and constitution of law in children's literature*, <http://www.law.mcgill.ca/faculty/manderson-hunger.pdf>

(56) Elias Canetti, *Auto da Fe*, trans C. V. Wedgwood, Continuum, New York, 1981.

(57) Örneğin "hükmetmeyin ki hüküm olunmayasınız" ya da "sağ yanağına vurana sol yanağını uzat" vb.

(58) Örneğin defalarca belirtilen ahde vefa ilkesi vb.

(59) Örneğin "eline, beline, diline hakim ol" ya da "incinsen de incitme" vb.

(60) bkz. Desmond Manderson, *From Hunger to Love: Myths of the source, interpretation, and constitution of law in children's literature*, <http://www.law.mcgill.ca/faculty/manderson-hunger.pdf>

(61) Bkz. CYNTHIA G. HAWKINS-LEON, *Syracuse University - College of Law, Temple Law Review*, Vol. 72, P. 381, 1999

(62) ibid

Edebi eserler aracılığıyla yapılan telkinlerin, toplumun belli kesimleri tarafından uyulması gereken davranış kuralları olarak benimsenmesi de; toplum tarafından benimsenmiş olan ahlak kurallarının edebi eserlerde hatırlatılarak bu kuralların güncelliklerini korumalarının sağlanması da mümkündür.

Bu durum, edebi eserin müellifinin, yeni bir hukuk düzeni kurmaya yönelik davranış kuralları dikte etmeksizin, tabii hukuk kurallarını anımsatarak ve bu kurallara uymayı telkin ederek toplumsal yapıyı edebiyat aracılığıyla değiştirmeye çalıştığı hallerde söz konusu olabileceği gibi, pozitif hukuk kurallarına uyulmasının sağlanmasına yönelik olarak, siyasal iktidarın benimsetmeye çalıştığı hukuk ideolojisinin, edebiyat aracılığıyla topluma empoze edilmeye çalışıldığı durumlarda da söz konusu olabilir.

Tolstoy'un "Diriliş", Dostoyevski'nin "Suç ve Ceza" adlı romanlarında gözlenen ve kişinin davranışlarını, vicdanın sesine uygun olarak belirlemesi gerektiğini öneren tavırları birinci durumu örnekler⁽⁶³⁾. Aynı bağlamda Aziz Nesin'in "Bir Şey Yap Met" adlı oyunu ise, hukuk bir toplumsal mühendislik aracı olarak kabul edildiği taktirde, hukuk fakültesi öğrencilerine, toplumu ileriye götürme amacının aşılmasına yönelik olarak incelenebilecek bir oyundur⁽⁶⁴⁾.

İkinci durumun örnekleri olarak ise şunlar belirtilebilir; bir zamanlar reel sosyalizm denemesinin yapıldığı doğu bloku ülkelerinde toplumsal gerçekçi

edebiyat akımını benimseyen edebiyatçıların çoğunun eserleri; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda milli egemenlik anlayışının ve laiklik ilkesinin benimsetilerek ümmetçi anlayışın ortadan kaldırılmasında Milli Edebiyat Akımı'na mensup edebiyatçıların milliyetçiliği öven eserleri; Cumhuriyet Devrimleri'nin benimsetilmesinde batılılaşmayı öven edebi eserler vb.⁽⁶⁵⁾...

ii) Hukukta reform yapılmasına yönelik olarak kullanılması

Hukuk sistemini edebiyat yoluyla eleştirerek, toplumu ve siyasal iktidarı hukuk kurallarında reform yapılması gerektiğine ikna ederek veya meşru olmayan kanunlara ve idari işlem ve eylemlere karşı edebiyatı bir sivil itaatsizlik aracı olarak kullanarak, hukuk sisteminde reform yapılması gerektiği düşüncesini ileri sürmek mümkündür. Bir başka deyişle edebiyat yoluyla hukukta reform yapılması gerektiği fikrini, çeşitli şekillerde ileri sürmek mümkündür:

Örneğin, Türkiye romanının 1950'den 12 Mart dönemine kadarki süreçte ana sorunsalı toplumsal yapıdan kaynaklanan haksız düzen sorunlarıdır⁽⁶⁶⁾. Bu dönemde romanlarda göze çarpan ilk özellik eylem (aksiyon) öğesinin egemen olmasıdır. "Ezen/ezilen çatışması üzerine kurulmuş bu romanlarda, eylemin, karakter ve düşün öğelerinden daha önemli rol oynaması doğaldır. Üstelik bu bağlamda "ezmek" fiili yönetici ve zengin sınıfın genel anlamda halkı sömürmesi dışında, kaba kuvvete dayanarak yapılan hareketleri, yani şiddeti (dayak, işkence, adam öldürme)

içerir. Buna karşılık başkaldırının da silahlı başkaldırı olması zorunludur, çünkü ezilenin hakkını araması için başvurabileceği yasal yollar tıkahtır⁽⁶⁷⁾.

Getirilen bu eleştirilerin bir yansıması olarak 27 Mayıs Anayasası'nın basın özgürlüğüne, yargının bağımsızlığına, sendikal haklara, üniversite özerkliğine ilişkin yasalarla kısa bir süreliğine de olsa bu sorunu büyük ölçüde çözdüğü belirtilebilir⁽⁶⁸⁾.

Edebiyatın sivil itaatsizlik aracı olarak kullanılmasının en tipik örnekleri ise, muhtemelen yakın geçmişte "Düşünceye Özgürlük" kitabı, tarihte ise Pir Sultan Abdal'ın, idam cezasından kurtulması için şah adı geçmeyen üç deyiş söylemesi istendiğinde söylediği ve içinde defalarca şah kelimesi geçen üç deyiştir⁽⁶⁹⁾. Şahın iddia edilen aksine İran Şahı değil de, yüzyıllar önce ölmüş olan ve dine dayalı siyasal bir düşüncenin kutsallaştırdığı bir kişi olmasının, bu olayın ifade özgürlüğüne getirilen kısıtlamalara karşı girişilen bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebilmesini sağladığı belirtilebilir.

Edebiyatın hukuki reformlara yol açması, sadece mevcut hukuk düzenine doğrudan karşı çıkılması sonucu gerçekleşmemektedir. Mevcut siyasal iktidardan ve hukuk düzeninden yana olan edebiyatçıların eserleri de, hukuk anlayışının değişmesine yol açmıştır/açmaktadır. Örneğin, 16. yy.'da yaşayan ve köklü toplumsal değişimlere karşı olan Montaigne'nin, "Denemeler"i ifade öz-

gürlüğü ve vicdan özgürlüğü gibi kavramların yaygın olarak benimsenmesinde etkili olmuştur⁽⁷⁰⁾.

Hukukta reforma yol açan edebi eserlerin bir kısmı ise, özellikle süreli yayınlarda karşılaşılan makale, fıkra, mektup gibi türlerdir. Bu edebi türlerin hukuk sistemini etkilemesi, genellikle, önemli yasa değişikliği tasarılarının gündemde olduğu dönemlerde ya da topluma mâl olan ceza davalarının görüldüğü dönemlerde karşılaşılan bir durumdur. Ünlü Dreyfus davasının görüldüğü dönemde Emile Zola başta olmak üzere⁽⁷¹⁾, edebiyatçıların antisemitizme ve ayrımcılığa karşı verdiği mücadelenin bu davanın sonuçlarını değiştirmesi belirtilen duruma bir örnek olarak verilebilir.

iii) Belirli bir amaç gütmeksizin toplumsal kültürü dolayısıyla da hukuku değiştirerek

Toplumsal kültürü değiştiren bir etken olarak edebiyat, toplumun olayları ve olguları anlamlandırma biçimlerini değiştirerek toplumsal yapıyı da değiştirmektedir⁽⁷²⁾. Toplumsal kültürün bir unsuru olan hukukun da, toplumsal yapıdaki ve kültürdeki değişimlere paralel olarak, yayınlanan her edebi eserle biraz daha değiştiği belirtilebilir. Ayrıca tersinden bakılırsa edebi eserin, toplumsal yapıyı dolayısıyla hukuki süreçleri, yazarın yapmak istediklerini kurgusal kahramanlarına yaptırarak bilinç altındaki yükü boşaltmasını sağlayıp suç işlemesini engelleyerek, olumsuz yönde değişmekten alıkoyduğu da iddia edilebilir⁽⁷³⁾.

(67) Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -2-*, İletişim, İstanbul, 2002, s.315.

(68) Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -3-*, İletişim, İstanbul, 2002, s.11-12.

(69) Bunlardan birinde: "Sizde şah diyeni asarlarsa ben de bu yayladan şaha giderim" demiştir; bkz. www.dost-hane.de/pirsultan.html

(70) Montaigne'nin bu konulardaki yazıları için bkz. Montaigne, *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu, Cem, İstanbul, 1997, s.261-269.

(71) Bkz. Emile Zola, *Suçluyorum*, Çev. Tahsin Yücel, K Kitaplığı, 2002.

(72) Dr. Isobel M. Findlay, <http://www.usak.ca/english/colloqu/iffindlay.htm>.

(73) Bkz. Nejat Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları, Ara*, İstanbul, 1992, s.182-183.

(63) Bu konuda bkz. Berna Moran, cilt 3, s.54.
 (64) ayrıntılı bilgi için bkz: Behçet, Necatigil, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1997.
 (65) 1950'ye kadarki Cumhuriyet Türkiye'si edebiyatında batılılaşma ana motifinin yeri ve önemi hakkında bkz. Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -1-*, İletişim, İstanbul, 1998, s.9-20.
 (66) Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -2-*, İletişim, İstanbul, 2002, s.7.

2) Toplumun hukuka ve hukukçulara bakış açısının değerlendirilebilmesini sağlayan bir veri olarak edebiyat

Hukuku ve hukukçuları, olumlu ya da olumsuz bir bakış açısıyla konu edinen edebi eserler, toplumun hukuktan ve hukukçulardan beklentilerini ortaya koyar⁽⁷⁴⁾. Hukukçuları konu edinen edebi eserler, bir okuyucu olarak hukukçunun kendi statüsünü sorgulamasını sağlar. Ancak, bunun için, edebi eserleri bir taraf olarak değil de (hukukçu gözüyle değil), her hangi bir entellektüel gibi tarafsız bir bakış açısıyla okumak gerekmektedir⁽⁷⁵⁾.

Bu bağlamda, Necip Fazıl Kısakürek'in "Reis Bey" adlı oyunu; kanıtların çokluğu ve sağlamlıklarına rağmen, kimi zaman suçlu olarak doğru kişiyi işaret etmeyebileceğini; katı pozitivist anlayışın "adalet dağıtımının" insani yönünü ortadan kaldırdığını; hüküm verme esnasında ve suçla mücadelede, vicdanın ve önyargılardan arınmanın gerekliliğini; adil ve yaşanabilir bir dünyanın, insanların ancak vicdanlarının sesini dinlemeleri ve sevginin yüceltilmesi sayesinde kurulabileceğini düşündürmesi bakımından göz önünde bulundurulabilir⁽⁷⁶⁾.

Hukuk sistemlerinin eleştirisine dayalı bir eser de, George Orwell'in "Hayvan Çiftliği" başlıklı alegorik romanıdır. Romanda özgürlük ve eşitlik savaşının nasıl olup da eşitsizliğin meşrulaştırıl-

masına yol açabileceği/açtığı anlatılarak, totaliter düzenler eleştirilmiştir⁽⁷⁷⁾.

Böylece, edebi eserlerde hukuk ve adalet kavram görüngülerinin araştırılması, ahlâk, iktidar, özgürlük, cezalandırma gibi hukukla ilgili olguların anlamlandırılmasına yönelik olarak değerlendirilebilir. Bu tarz çalışmalar, bir hukukçunun sahip olması gereken temel nitelikleri edinmek ve hukukçunun mesleki sorumluluklarıyla bir entellektüel olarak sorumluluklarının çatışması halinde tercih edeceği seçeneğin olası sonuçlarının farkında olabilmesine yol açabilir⁽⁷⁸⁾.

3) Hukukçuların hukuku etkileyen ve oluşturan olgu ve süreçlerle hukuki olayların aktörleri hakkında bilgi edinmesini sağlayan bir araç olarak edebiyat

Bir hukukçunun diğer insanlarla iletişim kurma yetisi, bir savaşçının aksine silahların gücü tarafından değil; kelimelerin gücü tarafından belirlenir. Hukukçu, sözcüklerin hayati önemini kavramalı ve sözcüklerin değişik kullanım biçimlerinin etkilerini bilmelidir⁽⁷⁹⁾. Edebiyat, hukuki olayların diğer aktörleriyle empati kurmayı sağlayarak, hukukçunun onlarla empati kurmasını kolaylaştırır. Bu bağlamda adaletin sağlanabilmesi için, edebiyat aracılığıyla hukukçuların, sahip oldukları önyargıların, büyük ölçüde ortadan kaldırılarak, yargının tarafsızlığı ve kanun önünde eşitlik ilkelerinin gerçek anlamda hayata geçirilmesi gerektiği belirtilebilir⁽⁸⁰⁾. Ayrıca hukukçula-

rının, hukuki süreçlerde etik davranma gereklilikleri göz önünde bulundurulduğunda, etik kavramının neye göre anlamlandırılacağı sorunu ortaya çıkar. Öte yandan insanlar-ve birer insan olan hukukçular-neyin "etik" olduğunu insanlar arası ilişkiler içinde diğer insanlardan öğrenirlerken bu ilişkileri anlatan edebi metinler de dolaylı olarak "etik" kavramını anlamlandırmalarında rol oynar⁽⁸¹⁾.

4) Hukuk tarihini incelemede yararlanılacak bir araç olarak edebiyat

Edebi metin incelemeleri yoluyla hukukun tarihi gelişimini incelemek, hukukun gelişimini sağlayacak fikirler verebileceği gibi, zamana ve mekana bağlı olarak değişen hukuki anlayışının hangi koşullarda nasıl şekillendiğinin öğrenilmesini de sağlayabilir. Özellikle "olması gereken"i inceleyen bilimsel çalışmaların tarihi koşulları kimi zaman göz ardı ettiği ileri sürülebilir. Edebiyatçılar tarafından akademik çalışmaların en fazla eleştirilen yönü de budur⁽⁸²⁾. Ancak bu eleştiri dikkate alınırken unutulmaması gereken edebiyatın da olanı değil olanaklı olanı konu edindiğinden edebi eserlerin tarihi olayları birebir yansıtmadığı⁽⁸³⁾ da göz önünde bulundurulmalıdır. Yine de mahkeme tutanaklarından faydalanılarak yazılan edebi eserler, özellikle de ceza davalarının aktörleri tarafından yazılan anı-romanlar ya da mahkumlar tarafından yazılan edebi eserler, belli dönemlerin adalet anlayışı hakkında ipuçları verebilirler.

SONUÇ

Sonuç olarak denilebilir ki; disiplinlerarası çalışmalar yaygınlaştıkça, hu-

kuk ile edebiyatı bağlantılandırma çabaları da artmakta ve "hukuk ve edebiyat" dersi verilen üniversite sayısı da çoğalmaktadır. Şüphesiz ki "hukuk ve edebiyat" üzerine yapılan çalışmalar ve tartışmalar pek çok nedenle yararlı, hatta gereklidir. Zira, Hukuk ve Edebiyat çalışmaları;

1- hukukta yorum sorununun çözüm yöntemlerinin geliştirilebilmesine katkıda bulunmaktadır,

2- hukuku belirleyen toplumsal faktörlerin daha etkin incelenebilmesini sağlamaktadır,

3- Hukuk fakültesi öğrencilerinin, hukuki imgelem ve soyutlama yeteneklerinin geliştirilmesine yardımcı olmaktadır,

4- toplumun hukuka ve hukukçulara bakış açısının değerlendirilebilmesini kolaylaştırmaktadır,

5- pozitif hukukun, edebiyat aracılığıyla nasıl meşrulaştırılabildiğinin sağlanması anlaşılabilmesine katkıda bulunmaktadır,

6- yargı kararlarının hükmün gerekçesi bölümleri ile süreli yayınlarda yayınlanan makaleler başta olmak üzere, edebi söylem aracılığıyla hukuki reformların önünün açılabilme ihtimalinin değerlendirilebilmesine yol açmaktadır vb...

Şüphesiz ki; hukukun incelenmesi ve hukuk eğitimi sırasında hukuka mümkün olduğunca çok sayıda farklı açıdan yaklaşılması hukuk sisteminin gelişmesini sağlayabilir. Bu bağlamda, edebiyat ile hukuk arasındaki ilişkinin araştırılmasının da hukuk sisteminin geliştirilmesine ve hukuk eğitiminin çokyönlü-

(74) Thomas, Morawetz, *Law and Literature*, s.450-453.....

(75) William Domnarski, *Legal Studies Forum*, Vol.27, Number 1, 2003; <http://www.law.utexas.edu/pop/etext/lst/domnarski27.htm>

(76) Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1997, s.308.

(77) Aksi görüş için bkz. İsmail Kaplan, *George Orwell'in Hayvan Çiftliği'nde Sömürgeci Söylem*, Evrensel Kültür, sayı 132, Ocak 2004, s.8-11.

(78) William Domnarski, *Legal Studies Forum*, Vol.27, Number 1, 2003; <http://www.law.utexas.edu/pop/etext/lst/domnarski27.htm>

(79) İbid.

(80) Thomas Morawetz, *Law and Literature*(Hukuk ve Edebiyat), s.450-453

leştirilmesine katkıda bulunacağı açıktır.

KAYNAKÇA

Abdullah Kaygı, Edebiyat ve Varlık, Kebikeç, 1998.

Aldous Huxley, Literature and Science (Edebiyat ve Bilim), Ox Bow Press, Connecticut, 1991.

Aristoteles, Poetika, çev: İsmail Tunalı, Remzi, İstanbul, 2002.

Ayseli Usluata, İletişim, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Bahriye Çeri, Tarih ve Roman, Can, İstanbul, 2000.

Behçet, Necatigil, Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü, Varlık Yayınları, İstanbul, 1997.

Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -1-, İletişim, İstanbul, 1998.

Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -2-, İletişim, İstanbul, 2002.

Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış -3-, İletişim, İstanbul, 2002.

Brent Ruben, Communication and Human Behaviour (İletişim ve İnsan Davranışı), Mac Millan, New York, 1984.

Betül Çotuksöken, Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2001.

CYNTHIA G. HAWKINS-LEON, Syracuse University - College of Law, Temple Law Review, Vol. 72, P. 381, 1999

Dennis Klinck, The Word of The Law (Hukukun Sözü), Carleton UP, Ottawa, 1992.

Desmond Manderson, From Hunger to Love: Myths of the source, interpretation, and constitution of law in child-

ren's literature (Açlıktan Aşka: Çocuk edebiyatında hukukun kaynağı, yorumu, oluşumu),

<http://www.law.mcgill.ca/faculty/manderson-hunger.pdf>

Dick Dunlop, www.dickdunlop.law
Elias Canetti, Auto da Fe, trans C. V. Wedgwood, Continuum, New York, 1981.

Elizabeth Villiers Gemmette, Law and Literature: An Unnecessarily Suspect Class in the Liberal Arts Component of the Law School Curriculum, 23 Val. U.L. Rev.

Elizabeth Wright, Reading and Interpretation, in Modern Literary Theory, ed. by Ann Jefferson and David Robey, B. T. Batsford Ltd., London, 1992.

Emile Zola, Suçluyorum, Çev. Tahsin Yücel, K Kitaplığı, 2002.

Eugène Ionesco, Toplu Oyunları -2-, çev. Hasan Anamur, Mitos Boyut, İstanbul, 1997.

Gerard L. Burns, Law and Language: A Hermeneutics of the Legal Text (Hukuk ve Dil: Hukuki Metnin Hermeneitiği).

Gerard-René de Groot, Language and Law (Dil ve Hukuk), <http://www.library.uu.nl/publarchief/jb/congres/01809180/15/b2.pdf>

Hayrettin Ökçesiz, Hukuk ve Dil, Çağdaş Hukuk Felsefesi Ve Hukuk Kuramı İncelemeleri, Haz. Hayrettin Ökçesiz, Alkam, İstanbul, 1997.

Henry C. Ellis - R. Reed Hunt, Fundamentals of Cognitive Psychology (Algısal Psikolojinin Temelleri), Wm. C. Brown Communications. Inc., Dubuque, 1993.

<http://capek.misto.cz/english/robot.html>

<http://www.knihovna.upm.cz/spolecnosti/sbc/>

<http://jv.gilead.org.il/FAQ/index.html.tu>

<http://www.tdk.gov.tr/tdksoz-luk/SOZBUL.ASP?kelime=Edebiyat&submit1=Ara>

<http://www.google.com/search?q=cache:xeG9p4v-PzIJ:www.guneyegenet/yazar/jeanne-1006.htm+%22Fizik%C3%A7i,+matematik%C3%A7i,+kimyac%C4%B1,+jeolog+ve+antropologdan+olu%C5%9Fan+bir+heyet+bir+ara%C5%9Ft%C4%B1rma+i%C3%A7in+arazide+bulunmaktad%C4%B1r+%22&hl=tr&ie=UTF-8&inlang=tr>

İsmail Kaplan, George Orwell'in Hayvan Çiftliği'nde Sömürgeci Söylem, Evrensel Kültür, sayı 132, Ocak 2004.

İonna Kuçuradi, Etik, Meteksan, Ankara, 1988.

Isobel M. Findlay, <http://www.usak.ca/english/colloqu/ifindlay.htm>.

Jill Stauffer, The Language of Law/The Law of Language: A Critique of the Adjudication of Expression (Hukukun Dili/Dilin Hukuku: Söylemin Hükümlerinin Eleştirisi),

<http://criticalsense.berkeley.edu/archive/spring1999/stauffer.pdf>

Kenneth Andersen, Introduction to Communication (İletişime Giriş), University of Illinois, Illinois, 1972.

Law and Language (Hukuk ve Dil), <http://www.plato.stanford.edu/entries/law-language/>

mchumakin@list.ru, Let's turn arts into science (sanatları bilime dönüştürelim), e_mail, e-nass@yahoogroups

Marcin Zaleski, Using Ethical Dilemmas (Etik İkilemler),

http://www.idebate.org/magazines/vol-2issue2/042ethical_dilemmas.pdf

Montaigne, Denemeler, çev. Sabahattin Eyuboğlu, Cem, İstanbul, 1997.

Necip Bilge, Hukuk Başlangıcı, Turhan, Ankara, 1999.

Nejat Bozkurt, Sanat ve Estetik Kuramları, Ara, İstanbul, 1992, s.182-183.

Nermi Uygur, Dilin Gücü, YKY, İstanbul, 1997.

Özcan Köknel, İnsanı Anlamak, Altın Kitaplar, İstanbul, 1993.

Plato, The Laws (Kanunlar), Trans. and introd. Trevor J. Saunders, Penguin, Harmondsworth, 1970.

Platon, Kritias, Çev: Erol Güneş & Lütfi Ay, Sosyal, İstanbul, 2001.

Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Edward Smith, Ernst Hilgard, Psychology (Psikoloji), HBJ, San Diego, 1985.

Sanford Levinson, Law as Literature (Edebiyat olarak Hukuk), Interpreting Law And Literature (Hukuku ve Edebiyatı Yorumlamak), ed. Sanford Levinson and Steven Mailloux, Northwestern University Press, Evanston, s.155-174.

Server Tanilli, Yaratıcı Aklın Sentezi, Adam, İstanbul, 1997.

Tevfik Özcan, Hukuk İdeolojisi: Adalet Sorununa Sosyolojik Bir Yaklaşım, Adalat Kavramı, Ed. Adnan Güriz, TFK, Ankara, 2001.

Tim Morawetz, Law and Literature (Hukuk ve Edebiyat)

Viola Heutger, Plain Legal Language (Yalın Hukuk Dili), <http://www.rechten.unimaas.nl/ozic/LegalIntegration/paper%20Heutger.pdf>

William Domnarski, Legal Studies Forum, Vol.27, Number 1, 2003; <http://www.law.utexas.edu/lpop/etext/lisf/domnarski27.htm>